

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Joensuu, Juri

Title: Vakavan sanaleikin mahdollisuudet kotimaisen nykyrunouden anagrammeissa ja spoonerismeissa

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © Kirjoittaja, 2022

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Joensuu, J. (2022). Vakavan sanaleikin mahdollisuudet kotimaisen nykyrunouden anagrammeissa ja spoonerismeissa. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain, 19(2), 26-43. <https://doi.org/10.30665/av.112737>

☞ Vakavan sanaleikin mahdollisuudet
kotimaisen nykyrunouden
anagrammeissa ja spoonerismeissa

—

Juri Joensuu

Leevi Lehdon esseekokoelman laaja aloitusessse (2017) käsittelee palindromia – tekstiä, jossa on samat kirjaimet alusta loppuun ja lopusta alkuun – poikkeuksellisella tavalla. Lehto tulkitsee omaa palindromirunoaan ja kytkee sen sisältöjä sekä analyttisesti että vapaasti assosioiden elämänsä tapahtumiin. Suomessa on kirjoitettu palindromirunoutta, mutta sitä ei yleensä ole tulkittu sisältölähtöisesti – tai otettu näin vakavasti.¹ Tämä johtuu tietysti palindromin ainoasta, mutta sitäkin pakottavamasta säännöstä eli vaatimuksesta kirjaimiston symmetrisyyteen. Sääntö tekee ajatusten, tunteiden tai muiden kirjoittamista edeltävien sisältöjen ilmaisemisen palindromilla haastavaksi. Palindromin kirjoittaminen on säännön dominoima taidonnäyte, ja palindromitekstit useimmiten tunnistettavan ”palindromimaisia”. Siksi myös palindromin lukeminen usein tapaa keskittyä siihen, kuinka sääntöä on toteutettu, ei siihen, mitä tekstissä lukee.

Kirjallisuuden näkökulmasta palindromi näyttyy helposti vain sanaleikinä, jolla viitataan palindromin lisäksi sen vähemmän tunnettuihin sukulaisiin. Näitä ovat esimerkiksi anagrammi (kirjainten uudelleenjärjestely), paragrammi (kirjainvirheet, kirjainsiirtymät), spoonerismi (sanamuunnokset) ja paronomasia (monimerkityksisyyteen perustuva sanaleikki, *pun*). Lukiessaan palindromista esille sen kirjoittajan elämään liittyviä merkityksiä Lehto asettuu tietoisesti, vaikkakin myös ironisesti, palindromin sanaleikkiluonnetta vastaan. Jos sanaleikki on vain leikkiä, hetkellistä kielellä kujeilua, se voi tuottaa omanlaistaan mielihyvää, mutta ei voi, eikä yritäkään, saavuttaa syvällisyyden, koskettavuuden, kestävyuden tai monitulkintaisuuden tyyppisiä kirjallisia arvoja. Kirjallisuuden tehtävän – mikäli se yleisesti ottaen on taiteellisesti kiinnostavien ajatuksellisten koosteiden verbaalinen välittäminen lukijalle – kannalta sanaleikit ovat siis auttamatta marginaalissa, koska ne ovat liian kielilähtöisiä. Ne eivät voi välittää inhimillisiä ajatussisältöjä. Pikemminkin ne muistuttavat algoritmeja tai satunnaisgeneraattoreita: ne tuottavat kieltä, jolle kirjoittaja sitten etsii käyttötarkoituksen.

Tämä artikkeli pyrkii tunnistamaan, tyyppittelemään ja analysoimaan sanaleikkejä sellaisena kuin ne näyttävät kotimaisessa nykyrunoudessa sekä etsimään kirjallisia syitä niiden käyttöön. Keskityn erityisesti anagrammiin ja spoonerismiin. Määrittelen sanaleikin alustavasti pienen skaalan toiminnaksi, jossa kielen kykyä tuottaa uusia merkityksiä hyödynnetään, koetellaan ja manipuloidaan äänne-, kirjain- tai sanatasolla. Sanaleikki rinnastuu leikin laajaan määritelmään (Huizinga 1967, 39) siinä, että se on vapaaehtoista, hetkellistä, säännönläistä, autotelista, miellyttävää ja kykenee tuottamaan uusia, yllättäviä todellisuuksia. Leikki on antropologiassa laaja käsite, joka ei kuulu pelkäs-

tään lasten maailmaan ja jonka rajat ovat tulkinnanvaraisia. Leikki ei myöskään käsitteellisesti liity välttämättä vain hauskaan tai huvittavaan toimintaan.²

Kielen ja kääntämisen tutkijoiden sekä filosofien ja psykoanalyttikoiden mielenkiinto sanaleikkejä kohtaan on vanhastaan tunnettua.³ Kotimaisessa kirjallisuudentutkimuksessa sanaleikkiä sukulaissilmioineen on tutkittu viime aikoina lastenkirjallisuuden ja nonsensen viitekehyyksessä (Laakso 2014; Martinen 2017; Katajamäki 2016). Jälkistrukturalistinen näkökulma on tunnistanut sanaleikin kielen ja kirjoituksen olennaiseksi ilmiöksi, jolloin nämä nähdään monihahmotteisten, liikkuvien ja epävakaiden merkitysten alueena.⁴ Tällainen painotus näkyy myös esimerkiksi Steve McCafferyn kiinnostuksessa kirjoitukseen erilaisten ”voimien materiaalisena näyttämönä” (McCaffery 2001, xv). Sanaleikkien tutkimus liittyy näin runouden ja kielen materiaalisuuden, tai McCafferyn sanoin ”prosesemanttisen” (mt., xv-xvi), tutkimukseen.

Yksi keskeinen, puoliakateeminen kirjallinen tausta löytyy ranskalaisen OuLiPo-ryhmän (*Ouvroir de Littérature Potentielle*, ”potentiaalisen kirjallisuuden työpaja”) kirjoittamisen sääntöjä kartoittavasta työstä. OuLiPon keskeisin käsite on rajoite (ransk. *contrainte*), kirjoittamisen taustalla oleva ”selkeästi määriteltävissä oleva sääntö, metodi, proseduurit tai rakenne” (Mathews & Brotchie 2015, 131). Oulipolaisittain ajatellen ”teksti tai teos on kiinnostava tuottamisessa sovellettujen periaatteiden toteutumana” (Veivo 2007, 235). Kirjaimiin perustuvat sanaleikit voidaan laskea kirjoittamisen rajoitteiksi ja tarkastella niitä proseduraalisuuden näkökulmasta eli formaaliin ja toistettavaan periaatteeseen perustuvana kirjoituksena (Joensuu 2012, 1). OuLiPon ”virallinen hakuteos” *Oulipo Compendium* (Mathews & Brotchie 2007) sisältää hakusanat anagrammista, palindromista ja spoonerismista. Muita samantyyppisiä kirjoittamisen ilmiöitä ovat muiden muassa akrostikon (rivien alkukirjaimista muodostuva teksti) tai lipogrammi (tietyn kirjaimen käyttökielto). Nämä kaikki perustuvat kirjaimiin ilmaisen yksikköinä sekä yksinkertaiseen, toistuvaan, rakenteelliseen ja materiaaliseen sääntöön. Sääntöperustaisuuden lisäksi sanaleikkiä ja oulipolaisuutta yhdistää tietynlainen asenne ja mentaliteetti. Leikin näkökulmasta voi ajatella vaikkapa Warren Motten luonnehdintaa OuLiPon perustajan Raymond Queneau’n sonettigeneraattorista (*Cent mille milliards de poèmes*, 1961). Motten (2009, 273) mukaan teos viestii, että kirjallisuus on luonteeltaan leikkiä tai peliä muistuttava tilanne, jossa kirjoittaja ja lukija ovat vuorovaikutuksessa. Luonnehdinta kuvaa yleisemminkin oulipo-laista asennetta.

Rajoitteita ja sanaleikkejä on vanhastaan yhdistänyt myös marginaalinen asema kirjallisessa kulttuurissa. OuLiPon alkuvaiheessa ryhmässä kiinnitettiin huomiota rajoitteiden hyljeksintään kanonisessa kirjallisuushistoriassa. Georges Perecin (2007) mukaan rajoitteet on kirjallisuushistoriassa nähty tempuiluna, maneereina, kuriositeetteina ja hulluutena. Sitä vastoin runomitat ja riimikaavat ovat aina olleet kyseenalaistamattomasti korkeinta kirjallista kulttuuria, huolimatta siitä, että sekä runomitat että rajoitteet ovat yhtä lailla

Onnistunut sanaleikki on stimuloiva semanttinen yllätys, vaikka ei sisällöllään olisikaan humoristinen. Usein se myös saa pohtimaan sanaleikin mahdollisuutta kielessä ylipäätään.

kielen materiaalisuuteen perustuvia ”keinotekoisia” pakotteita. Marcel Bénaboun (2007, 40) mukaan rajoitteella on huono maine: ”Kaikki ne, joille korkeimmat kirjalliset arvot ovat rehellisyys, tunne, realismi ja autenttisuus, pitävät sitä outona ja vaarallisena oikkuna.” Myös sanaleikkittely on tutkijoiden taholta usein kohdannut halveksivaa sivuuttamista (Cook 2000, 80–81) tai ”vihamielisyttä” (Culler 1988, 4).

Ilmiö ei kuitenkaan ole laajemmassa kulttuurisessa mielessä niin marginaalinen kuin edellisestä voisi päätellä. Kiinnostus sanaleikkeihin on ollut monien kanonisten kirjailijoiden, kuten François Rabelais’n, William Shakespearen, Lewis Carrollin ja James Joycen kirjoitustyön taustalla. OuLiPo-ryhmän kansainvälisen tunnettuuden lisääntyttyä rajoitteet ovat nousseet eräänlaiseksi kokeellisen kirjoittamisen tunnisteeksi tai synonyymiksi. Kirjallisuuden lisäksi sanaleikkittely on läsnä sekä jokapäiväisen kommunikaation verbaalisissa sudenkuopissa että mainonnan ja viestinnän tapaisilla kieltä luovasti käyttävillä elämäneläimillä. Itse kielen ja foneettisen kirjoituksen järjestelmässä sanaleikki on jatkuvasti läsnä oleva mahdollisuus.

Myös kotimaisessa nykyrunoudessa sanaleikkiä muistuttava suhde kieleen on toistuva lähestymistapa kirjoittamiseen. Siinä missä kansanperinteessä ja puheessa sanaleikit pyrkivät kuulijan (yleensä alatyyliseen) huvittamiseen, kaupallisessa viestinnässä tiiviiseen ironisointiin⁵, hypoteesini mukaan nykyrunoudessa sanaleikki kurottautuu pois huumorin alueelta, kirjallisesti kunnianhimoiseksi, pohdituksi ja tekijän kirjoittamiskäsitykseen niveltäväksi taiteelliseksi toiminnaksi. Tätä kutsun ”vakavaksi sanaleikiksi” ja kysyn, minkälaisia kirjallisia mahdollisuuksia sillä on. Aineistoni tekstejä sävyttää huumorin sijaan pyrkimys merkitysten käyttäytymisen tarkkailuun sekä semioottisesti muotoiltuna, utelias suhde merkitsijän ja merkityn välisen suhteen tutkimiseen ja manipulointiin. Voi kysyä, onko vakava sanaleikki ylipäätään mahdollinen. Oletan, että on, vaikka sanaleikki kantaa aina mukanaan koomisuuden rakenneperiaatetta: äkillistä, miellyttävää (rakenteellista) muutosta, joka tuottaa

uusia merkityksiä.⁶ Onnistunut sanaleikki on stimuloiva semanttinen yllätys, vaikka ei sisällöllään olisikaan humoristinen. Usein se myös saa pohtimaan sanaleikin mahdollisuutta kielessä ylipäätään.

Suoraavassa alaluvussa esittelen tiiviisti sanaleikin ilmiönä. Käsittelyosassa keskityn nykyrunoutemme anagrammeihin ja spoonerismeihin. Rajausta jättää paljon kiinnostavia esimerkkejä käsittelyn ulkopuolelle.⁷ Anagrammi ja spoonerismi rajautuvat kuitenkin sanaleikkien laajassa perheessä selkeästi omiksi alatyypeikseen. Rakenteellisesti niitä yhdistää jo olemassa olevan sana-aineksen, lähdetekstin, muuntelu kirjainten järjestyksen tasolla. Molemmat ovat esimerkkejä kirjoituksen materiaalisesta permutaatiosta eli kirjainten tai tavujen järjestyksen vaihdoksista. Aineistossani oletusarvoisesti leikkisiä anagrammin ja spoonerismin periaatteita käytetään ei-humoristisesti.

Luennassa jäljitän merkitysten syntyä ja niiden simultaanisuutta, eri merkitysalueiden sulautumista. Tämän runoudelle tyypillisen, esimerkiksi metaforassa ja muissa troopeissa hyödynnetyn semanttisen ilmiön sanaleikki kykenee toteuttamaan hyvin pienessä tilassa. Lisäksi kiinnitän huomiota ilmiöön, jota voi kutsua myös merkin ”rajoitetuksi autonomiaksi” (McCaffery 2001, xv) tai ”kielen orastavaksi subjektiudeksi” (Blomberg 2008, 168) – siis asetelmaan, jossa kieli *synnyttää* merkityksiä niiden välittämisen sijaan: tuottaa merkityksiä tavalla, joka vertautuu enemmän löytymiseen tai paljastumiseen kuin kirjoittajan tietoiseen ja tavoitteelliseen toimintaan. Derek Attridge (1988, 145) muotoilu *portmanteausta* eli sanataskusta pätee sanaleikkeihin laajemminkin: ne tuottavat vaikutelman kielestä ”itsenäisenä” toimijana, merkityksestä kielen tuottamana vaikutuksena ja sen epävakaa, hallitsemattomasta luonteesta. Mikä on lopulta kirjoittajan asema tai osuus tässä kielen leikkisä?

Levoton perheyhtäläisyys: sanaleikkien lajeja ja määritelmiä

Kutsun palindromia, anagrammia, paragrammia, spoonerismia ja niiden sukulaissilmioitä sanaleikeiksi. Tarkalleen ottaen sanaleikki on paronomasian suomenkielinen nimitys. Paronomasia (engl. *pun*, ransk. *calembour*) viittaa monimerkityksisyyteen perustuvaan sanatason kielelliseen luovuuteen. Se on sanaleikki, joka perustuu sanojen monitulkintaisuuteen, homonymiaan.⁸ Toisaalta monimerkityksisyys voidaan hahmottaa homonymisenä tai polyseemisenä. Pertti Jarlan *Fingerpori*-sarjakuvaa tutkineen Maijastiina Vileniuksen (2011, 40) mukaan homonymisissä sanaleikeissä, jotka useimmiten suomessa perustuvat taivutusmuotoihin, sanat eivät ole etymologista sukua toisilleen (”kumman näköinen se on”, ”olut maistuu kuminaiselta”), toisin kuin polyseemisissä (”mitä aineita olet ottanut yliopistossa?”). Kun optikkoketjun mainoskampanjassa oli ”sankarillinen” ja ”silmiinpistävä” tarjous, ensimmäinen (kehysten tarjous) oli siis homonyminen, jälkimmäinen (piilolinssien tarjous) polyseeminen paronomasia. Lisäksi voidaan huomioda suomessa harvinaiset

homofoniset paronomasiat, jotka toimivat vain puheessa ("Lucia, vankien suojelepsyhimys").

Paronomasiaan verrattuna palindromi, paragrammi, anagrammi ja spoonerismi muodostavat erillisen ryhmänsä, koska ne perustuvat kirjaimiin kielen komponentteina. Vaikka myös paronomasian periaate on toistettava, se ei perustu merkkien manipulointiin, toisin kuin muut edellä mainitut. Paragrammi on "kirjaimen vaihtamiseen perustuva sananväännös" (Hosiaislouma 2003, 683), kirjainsekaannus, merkitsevä virhe ("joulu puu on nakerrettu", "virtsanpylväs"). Anagrammi merkitsee kirjainten järjestyksen vaihtamista, kirjaimia lisäämättä tai vähentämättä, siten että tuloksena on uusi teksti ("Toivo Kärki – Orvokki Itä"; "sanaleikki – liekkiänsä"; "kirjallisuusteoria – realisti uroslukija"). Anagrammia yhdistää palindromiin ankaran kirjallinen luonne: yleensä niiden tuottaminen vaatii kirjoittamista, koska molemmat perustuvat yksikköön, jota puhutussa kielessä ei varsinaisesti ole: kirjaimen (Hurta 2004, 33). Spoonerismi, jota suomessa sananmuunnokseksi kutsutaan, merkitsee sanaparin ensimmäisten tavujen tai äänteiden vaihtamista keskenään ("poistettu latenssi – laistettu potenssi"; "puhdas ja aatteellinen – ahdas ja puutteellinen"; "dear old queen – queer old dean").⁹ Spoonerismin periaate ei ole tiukan säännön mukainen: se voi joustaa tavurajojen ja suomen vokaalisoinnun periaatteen mukaan (Lyytikäinen 2015, 159). Ilmiöt voikin asettaa jatkumolle systemaattisuuden näkökulmasta: anagrammia ja palindromia ohjaavat säännöt ovat selkeitä ja joustamattomia; spoonerismin sääntö on systemaattinen, mutta sallii variaatiota; ja paragrammin periaate on melko epäsystemaattinen.

Sanaleikkejä ei ole onnistuttu tyypittelemään tai luokittelemään (Culler 1988, 4), ja rajat ilmiöiden välillä ovat liukuvia. Vaikka paronomasia toimii kielen viittauskohteissa ja niiden epätarkkuudessa, toisin kuin vaikkapa anagrammi tai spoonerismi, silti ilmiöiden muodoissa, tavoitteissa ja vaikutuksissa on paljon samaa. Tavalla, joka tuntuu sopivan kaikkiin saneleikki-ilmiihin, Cook (2000, 80) kuvaa juuri paronomasiaa tilanteeksi, jossa "kieli itsessään sanelee merkityksiä, eikä toisin päin". Cook myös kutsuu anagrammia paronomasian visuaaliseksi vastineeksi (mt., 81). Palindromissa on voimakas anagrammaattinen ulottuvuus – Pekka Kytömäen (2018, 10) palindromisäkeet ("Nain amnesian / naisen, manian") ovat myös anagrammeja. Spoonerismit ovat usein samalla anagrammeja. *Nonsense* lajityyppinä voi olla asenteeltaan lähellä sanaleikkiä tai hyödyntää sitä yhtenä keinostaan. Sakari Katajamäen tutkimus Lauri Viidan *Kukunorin* nonsensesta löytää teoksen kielestä seuraavia keinoja: "uudissanat, poeettiset etymologiat, monimerkityksisten sanojen käyttö, kielelliset mielle-yhtymät, kohosteiset loppusointurakenteet, äänteellisten kaikuefektien luominen, tahallinen väärinkirjoittaminen sekä vieraiden tai kuvitteellisten kielten käyttö" (2016, 263).

Sanaleikki ilmiönä on monihahmotteinen ja limittää yhteen erilaisia keinoja. Tutkijat ovatkin pyrkineet ottamaan sanaleikin ilmiötä haltuun myös sen omin ase, nimittäin uudiskäsittein. Esimerkiksi Didier Coste (1989, 87–91) on

Itse kielen ja foneettisen kirjoituksen järjestelmässä sanaleikki on jatkuvasti läsnä oleva mahdollisuus.

kutsunut ”fonetismeiksi” äännearvoilla leikitteleviä kirjoitus- tai lukutapoja. Sanaleikittelevään lukutapaan liittyy myös John Shoptawn (2000) käsite ”lyyrinen kryptografia”. Kristian Blombergin ”kieleenjuolahdus” puolestaan viittaa kieliohjautuvaan kirjoittamiseen ja kytkee sanaleikin poetiikan ja retoriikan traditioihin.¹⁰

Runoudessa sanaleikit voivat operoida eri tasoilla, yksittäisestä sanasta teoskokonaisuuteen tai jopa -rakenteeseen asti¹¹, tiettyjen tekijöiden poetiikassa useammin kuin toisten.¹² Teoksen nimeksi valittu sanaleikki viestii tietoisesta, koko teosta sävyttävästä kielisuhteesta. Esimerkkejä tästä löytyy myös nykyrunoutta edeltävältä ajalta. Paragrammaattisia runoteosten nimiä ovat esimerkiksi *Sonetteja laumalle* (Juice Leskinen 1975), *Schlaageriseppele* (Arto Melleri 1978) sekä esimerkiksi Eira Stenbergin kokoelman *Kapina huoneessa* (1966) osaston nimi ”I like mad Eira”. 2000-luvun alkupuolen kotimaisen runouden minimalismin yleisin laji, sanaruno, on usein periaatteeltaan paragrammi. Se saa luennallisen jännitteensä ”metaforan kaltaisesta vieraita asioita lomittavasta rakenteestaan”. (Blomberg 2010, 52–53.) Sanarunoissa on siis yleensä kyse virheellisen tai poikkeuksellisen kirjoitusasun tuottamasta uudesta näkökulmasta lähdetekstinä toimivaan sanaan. Lopputuloksena on tulkintaa vaativa neologismi. Sanarunot ilmentävät myös vakavaa sanaleikkiä, koska niihin sisältyy usein yhteiskunnallisia, eettisiä tai satiirisia sisältöjä.

Esimerkkeinä sanarunoista voidaan mainita Mikael Bryggerin ’poerty’ (nanonen.blogspot.com 27.7.2017), joka yhdistää runouden (*poetry*) ja köyhyyden (*poverty*) kirjainten anagrammaattisella paikanvaihdoksella (r↔t) ja omissiolla (v). Se perustuu osittain ääntämisen ja kirjoitusasun väliseen jännitteeseen, koska sanan ”poverty” äänneasu on hyvin lähellä uudissana ”poertyn” äänneasua. Henriikka Tavin ’autiomaatio’ (*Vastakaanon*, 202) on sanataskua muistuttava paragrammi, jossa automatiikan ja autioitumisen merkitysisällöt sulautuvat toisiinsa. On vaikea sanoa, onko ”autiomaahan” lisätty ”tio” vai ”automaation” keskelle i-kirjain. Lähdesanojen metaforisen yhteyden ja niiden tasaveroisen käytön vuoksi paragrammi tuntuu säilyttävän jännitteensä ja annostelevan merkityksiään pitkäkestoisesti. ”tio” -tavun toistuminen muistuttaa väärinkuulemistä, jopa ”äänteellistä kaikuefektiä” (Katajamäki 2016, 263), tai sanan ”ohjelmoinnin” virhettä. Molempia paragrammeja voi lukea ei-humorisesta näkökulmasta, pohtia vaikkapa runoutta itsevalittuna köyhyytenä tai automaation tuottamia autioitumisen ulottuvuuksia.

Yllättävää ei ole, että nykyrunouden teosnimet ovat usein paragrammeja, neologismeja tai niiden välimuotoja: *Ololo*; *Yksinkeltainen on kaksinkeltaista* (Olli-Pekka Tennilä 2008; 2012), *Runojä* (Harry Salmenniemi 2011), *Adieuxit* (Jusu Annala 2008), *Subtanssi* (Tero Hannula 2010), *Godbuy*; *A Human Been* (Hannu Helin 2007; 2001). Tennilän *Lemmonommel* (2021) ja Salmenniemen *Texas, sakset* (2010) hyödyntävät palindromia nimissään, mutta eivät tekstisisällöissään. Sanna Karlströmin *Alepala* (2019) on esimerkki sanataskusta selvästi ei-humoristisen teoksen nimenä. Sanaleikittelevä kirjallinen luovuus ei tietenkään rajoitu runouteen. Proosassa sanaleikki toimii toisinaan yhteistyössä kritiikin tai satiirin kanssa. Bisquitin pakinoita tai Markku Eskelisen esseistiikkaa lukemalla saa vaikutelman, että sanaleikki saattaa sisältää, kätkeä tai kumuloida voimakkaita affekteja ja eettisiä merkityksiä.¹³

Kirjainten systematiikka: anagrammi

Runoudesta anagrammeja löytyy huomattavasti palindromeja vähemmän, Suomessa lähinnä 2000-luvun runoudesta.¹⁴ Kotimaisen runouden laajin anagrammin sovellus lienee Karri Kokon *Sillat voitetaan kulkemalla* (2009), joka perustuu kokonaisuudessaan Paavo Haavikon säkeisiin. Koko tekstisisältö on tuotettu anagrammigeneraattorilla, eikä tekijä ole varsinaisesti kirjoittanut lainkaan tekstiä. Generaattorin tulosten nonsense-luonne on säilytetty, jolloin lopputuloksena on tietoisien uuvuttavaksi dataksi muuntunut tekstimassa. (Ks. Joensuu 2020, 192–196.) Jätän *Sillat* tässä artikkelissa käsittelyn ulkopuolelle, koska teoksen koneellinen konseptuaalisuus ja mekanisoitu tekstisisältö eroavat niin paljon muista esimerkeistä. Niitä määrittää – mahdollisesta koneavusteisuudesta huolimatta – intentionaalinen sommittelu ja kirjallinen käsityö.

Yksittäisten esimerkkien¹⁵ rinnalla järjestelmällisimmin anagrammin mahdollisuuksia on kartoittanut Timo Salo. Salon toiminta on ulottunut minimalismeista laajan anagrammaattisen eeposmuodon (2018) hahmotteluun; runokirjan (2017) sivuilta kineettisiin, ohjelmoituihin anagrammeihin (2021). Blogissa (*Vapaamatkustaja*, *Nanonen*) eri aikoina julkaistut minimalistiset anagrammit suovat tilaa sanaan kohdistuvalle intensiiviselle huomiolle ilman muuta sanallista kontekstia.

ennustamaton

onnensattuma

(*Nanonen. Pieniä runoja*, 15.11. 2016.)

retoriikan

reaktoriin

(*Mt.*, 21.10.2016.)

kiertorata
oirekartta
(Mt., 27.5.2020.)

Anagrammiparien sanojen suhde on metaforinen perinteisen poeettisessa mielessä. Lukija voi pohtia retoriikan ja reaktorin kuvainnollisia yhteyksiä, oireiden syklistä kiertoa tai taivaankappaleiden liikkeiden symptomaattisuutta. Mutta metaforiikka ei ole alisteista vain kirjoittajan verbaaliselle mielikuvitukselle, kuten yleensä runoudessa, vaan myös ja ensi sijassa anagrammin rajoitetulle proseduraalisuudelle. Miten hahmottuu vaikkapa anagrammin ”kielen / enkeli” (Salo 2017, 7) ehdottama suhde näiden sanojen merkitysten välillä? Onko suhde nähtävä täysin satunnaisena vai valuuko kirjaimiston ehdoton determinaatio lukemisen hetkellä myös jollain tavalla sanojen käsitteellisiin sisältöihin?

Seuraava nelijakoinen anagrammi käyttää kahta perinteistä runokeinoa äärimmäisen riisutussa kehyksessä.

Tuomiani

animoitu
unimaito
atomiuuni

(*Vapaamatkustaja*, 23.3.2017.)

Otsikko, jonka anagrammeja säkeet ovat, tuo mukaan puhujan, ja anagrammimuoto tuottaa vokaalisoinnun. Puhujan ”tuomiset” solmiutuvat tiheästi yhteen metaforisella, soinnullisella ja kirjaimellisella tasolla. Koko runo on minimalistinen kahdeksan kirjaimen permutaatio, ja kontekstoivan tekstin puuttuessa lukijan mielikuvitus tuottaa jonkinlaisen selityksen sanayhdistelmille. Ennakoimattomat ajatussisällöt eivät kuitenkaan ole kaoottisia, satunnaisia kielen- tai kokemuksenvastaisen mielessä: sana-aines jakaa ainakin osapuilleen saman maailman.

Samanlainen poetiikka, jossa haetaan sekä etäisyyttä että merkityksellisiä yhteyksiä, määrittää myös Arja Karhumaan nimeämätöntä anagrammirunoa, joka sisältyy teokseen *Epägenesis. Katalogi* (2016) osastoon Delta. Osaston täsmenne kuuluu: ”Laajalle haarautuvat visuaaliset ja proseduraaliset tekstikoheet. Tekstit on louhittu alkutekstien sanakokoelmasta erilaisin menetelmin ja rajoittein.” Runo kehittelee anagrammin muotoniukkuutta tekemällä runosta muutaman säkeen erissä sivu sivulta lisääntyvän tekstin. Kumulatiiviseen periaatteeseen liittyy kirjainrajoitteen visuaalinen tematisointi: ensimmäisestä säkeestä ”viimeisimmät kuukautiset alkaneet”, jonka anagrammeja kaikki seuraavat rivit ovat, viiva yhdistää kirjaimia ä, i, t ja i (=äiti) runon 11 sivun verran kehkeytyvässä verkostossa. Linaan siitä vain viimeisen sivun eli siirryn suoraan runon viimeiseen ”vaiheeseen”.

VIIMEISIMMÄT KUUKAUTISET ALKANEET
 TUKEAKSEEN ÄITIMME KUMULATIIVISTA
 ELIMISTÄ VAIKENEMISTA. TUKKEUTUMAJA:
 MIETITTÄVIKSI AUKEAMAN SUKUELIMET.
 KUKIMME VAKITUISESTI, NAUTAELÄIMET,
 MIELIKUVITUSTA KAUAKSI EMÄTTÄMEEN.
 KIELTEISIÄ VAIKUTUKSIA: TUNTEMAMME
 KUUMEISEN MUTKITTELEVA ITÄMISAIKA,
 KIINTEÄ VAIKUTUSTAIIKA. MUISTELEMME
 MITÄ ESIKUVIA TUTKIA, KAUNISTELEMME
 ITKUA EMMEKÄ TAIVU. TE MASKULINISET
 MIETITTE, LAKASTUMISEN KUUMA IKÄVEI
 MELTÄ KUUKAUSITTAISET. VAIKENIMME
 SIITÄ: MITATTAVA NIUKKUUS KIELEEMME.
 SULKEKAAMME KAIVUU INTIMITEETISTA
 AKTIIVISUUTEEN. KUKIMME METSÄTILAA,
 MUISTELIMME AIKAKAUSJEN ITKUVETTÄ.
 MUKAUTUEN ESITIMME VATSALIKKEITÄ.
 SUKUELIMET MAATUIVAT, ETSIN MEIKKIÄ.
 MIELIKUVITUKSENSA TUKEMA METAÄITI.

(Karhumaa 2016, ei sivunumeroita.)

Koska runon tekemisessä on luultavasti käytetty apuna digitaalista generaattoria, tekijä on valinnut säkeet sen tuloksista sekä muokannut tuloksia luovasti, käyttämällä myös säkeenylytyksiä. Niillä voi liikkua anagrammin säännön ”päällä”, jolloin yksittäisen ilmauksen rajat eivät välttämättä vastaa

anagrammin merkkirajoja ("muistellemme / mitä esikuvia tutkia, kaunis-
telemme / itkua emmekä taivu"). Tekijä ei ole kuitenkaan voinut kirjoittaa
mitään, mitä ensimmäisen säkeen asettama kirjaimisto ei salli. Aihepähtöisen
kirjoittamisen kannalta anagrammin periaate merkitsee ennakoitavuuden
lisäksi ennakoimattomuutta, koska teemaan sopivaan sanaston rinnalle tulee
ennakoimatonta ainesta. Feminiininen, kehoon ja itsetuntemukseen liittyvä
tematiikka kuitenkin läpäisee runon johdonmukaisesti, vaikka sitä tukevan
sanaston vastapainona on yllättäviäkin sanavalintoja, ilmauksia, metaforia
ja rinnastuksia. Ne eivät kuitenkaan ole ilakoivia, karnevalistisia tai tietyistä
sanavalinnoista huolimatta alatyylisiä. Tunnelma on enemmänkin sisäänpäin-
kääntyneen surumielinen.

Anagrammien visuaalista muotoa määrittää yleensä korostunut, tasamit-
taisten säkeiden tuottama yhdenmukaisuus. Tätä Karhumaan runo rikkoo
säkeiden asettelulla. Viivat muistuttavat lukijaa koodisanasta, tekevät luku-
suunnasta myös vertikaalisen ja vievät kokonaisuutta visuaalisen runouden
suuntaan. Yleisesti ottaen anagrammimuotoa määrittää myös systemaattisuus
ja matemaattisia algoritmeja lähentelevä formaalisen täydellistymisen este-
tiikka. Jälkimmäinen viittaa kirjainpermutaatioiden jäännöksettömyyteen:
koska kaikki kirjaimet täytyy käyttää, tuloksena on vaikutelma kirjoituksen
rajatusta kombinatorisuudesta. Pitkässä muodossa se tuottaa mahdollisuuden
käydä läpi laaja spektri merkitysvariantteja pienillä permutaatioilla. Lyhyessä
muodossa, jossa kirjaimisto, merkityssisältö ja temaattinen rekisteri niveltyvät
yhteen (esimerkkinä "kielen / enkeli") se saattaa tuottaa vaikutelman sanojen
yhdistelmän voimakkaasta motivaatiosta.

Foneemin kutsu: spoonerismi

Olli-Pekka Tennilän *Yksinkeltainen on kaksinkeltaista* (2012, tästä eteenpäin YOK)
ja *Ontto harmaa* (2016) ovat teospari, joissa molemmissa tutkitaan fragmentaa-
risesti sivuille asetetulla kirjoituksella ekologisista ja ontologisista aiheita. Fokus
on usein rakenteen, havainnon, kielen ja kirjoituksen kysymyksissä ja yhteyk-
sissä. YOK seuraa toistuvasti kielellisten merkitysten monihahmotteisuutta,
paikoitellen paronomasiaa muistuttaen: "Se ei pidä ääntä. Ei pidä vettä" (Mt,
53). "Luoja. / Loinen" (Mt., 59). Teos käsittelee myös r- ja l-äänteiden liukumia
ja korvaantumisia sekä niiden tuottamia merkityksiä. Yhtenä taustana tälle
on innoittuminen 3-vuotiaan kielestä.¹⁶ Esimerkiksi ilmaisuissa "Elon kehä. //
Kieltyy solmu" (Mt., 82) tutkitaan kehän, solmiutumisen, kiellon ja eron käsit-
teitä äänteellisen vaihdoksen sisältävien käsitteiden, elonkehän (biosfäärin) ja
kiertymisen, kautta. Mukana on myös anagrammi ("Grafeemi. / Frageemi.") ja
muunlaisia äänneohjautuvia havaintoja ("Pim. On Pimeää."). Selkeitä spooner-
ismeja YOK sisältää vain yhden: "Mess is lore" (mt., 35). Sen voi lukea kääntävän
vanhan esteettisen väitteen, jonka mukaan vähemmän on enemmän, muotoon,

jossa epäsiisteys nähdään tietomuotona. Sotkun lisääntyessä ja ikääntyessä sen status nousee: siitä tulee hiljaista perimätietoa, jota pitää osata tulkita.

Ontto harmaa ottaa esille kysymyksen kielen ja todellisuuden suhteista spooneristisella rakenteella. Numeroimattomilla tekstisivuilla 12 ja 15 esiintyvät tekstifragментit liittyvät kokoelmassa toistuvaan teemaan, jossa aistihavainnot, esiintymät, maastoutumiset ja orgaanisen talouden muodot kytkeytyvät kielen toimintaan. Spoonerismien tuottamat sisällöt sulautuvat saumattomasti kokoelman muihin teemoihin, ja lukijalle, joka havaitsee periaatteen, sen käyttö herättäneen teoksen teemoihin liittyviä kysymyksiä. Miten kieli erittelee havainnot, jotka ovat kielen läpätunkemia? Miten asioiden nimeäminen kytkeytyy niiden ominaisuuksiin tai ontologiaan?

1) Asioiden tola on yhtä kuin tosiasioiden ala.

o) Kysymystemme muodostama ala
on yhtä kuin asumustemme muodostama kylä.

ARC HIVE
LAGO

(Tennilä 2016, 15.)

“Asioiden tola” pelaa vanhalla filosofian käsitteellä ’tosio’ (tosiasia), siis ”tosioiden ala”. Tennilän tuotannossa on muuallakin ei-mannermaisen kielifilosofian ja logiikan käsitteitä. *YOK* (17) sisältää vaikeasti tyypiteltävän visuaalisen sanaleikin ”Vstia / Vuotaa. //Ero. / Erehtii.” Se leikittelee predikaattilogiikan universaalikvanttorin (∀: pätee kaikille joukon alkioille) ja eksistenssikvanttorin (∃: pätee ainakin yhdelle alkioille) lukutavoilla. Koska termi ’tosio’ on ylempänä lainatussa runossa korvattu nykykielisellä, spoonerismin periaatteen tunnistaminen saattaa jäädä riippuvaiseksi lukijan sanavarastosta. Rakenne ”kysymysten ala, asumusten kylä” noudattaa spoonerismin sääntöä, jonka mukaan ensivokaali määrää vokaalisoinnun (Lyytikäinen 2015, 159). Samalla sivulla on sanaleikkiä muistuttava kolmen sanan kokonaisuus, jonka voi ajatella kommentoivan edellä olevaa tekstisisältöä. Sana ”archipelago” (saaristo) on rikottu paragrammaattisesti ja äännearvoilla leikkien valokaareksi (”arc”), mehiläispesäksi tai -parveksi (”hive”) ja järveksi (”lago”). Samalla kahdesta ensimmäisestä muodostuva ”archive”, arkisto, liittyy Tennilällä toistuvaan tallentavien tai säilyttävien järjestelmien teemaan. Sanojen sommittelu rykelmäksi tuntuu viittaavan myös visuaalisesti ja ikonisesti kielelliseen yhteisöön, josta yläpuo-

lolla on puhe: yhteisten asioiden tai kysymysten rajaamaan ”kylään”. Yhteenkuuluvuutta käsitellään myös seuraavassa:

Yksinään ei selviä yksikään. Ja niin kaikkialla

noikkosten alla, yllä asuu
ykkösten alla nolla.

(Tennilä 2016, 12.)

Aluksi ”Yksinään ei selviä yksikään” ottaa polyseemisesti kiinni sanojen ”yksi” ja ”yksikään” limittäisistä merkityksistä. Kaikkiin pätee, eli on voimassa se, ettei yksin selviä. Tämä esitetään kuitenkin enemmänkin käsitteellisenä tosiasiana kuin sosiaalisena: ”yksikään” -ilmaisun totunnainen merkitys (”ei kukaan”) saa rinnalleen numeraalisen merkityksen, ”ei edes 1”. Ykkönen edellyttää muita numeraaleja määritelmällisesti, se on välttämättömässä käsitteellisessä riippuvuussuhteessa niihin, hieman kuin (struktuurilistisen kielitieteen mukaan) kielen yksiköt toimivat toisiinsa suhteessa olevina eroina. Digitaalisessa teknologiassa, jossa informaatio koodataan binaarisesti kahteen yksikköön, ykkösen ja nollan vaihtelu muodostaa kaiken viestinnän perustan. Tämä muistuttaa myös paronomasian ja spoonerismin kaksinaapaisia periaatteita ja käänteistä vaihdettavuutta.

Huolimatta siitä, että spoonerististen periaatteiden havaitseminen luultavasti ilahduttaa lukijaa, niiden funktio ei ole humoristinen. Vaihdokset eivät tuota huvittavaa materiaalia sanatasolla tai vaihda elämänalueita temaattisesti kevyempiin. Ennemminkin ne saavat ihmettelemään sanaleikin vakavuutta ja sen herättämien merkitysulottuvuuksien eräänlaista jäännöksettömyyttä. Ensimmäisen esimerkin spoonerismit kuvaavat yhteisöllisyyttä filosofisessa hengessä, totuuskäsitteiden ja jatkuvan kysymisen tuotteena. Toisessa esiintymässä kaksi todellisuuden jäsenystä, matemaattinen (binaarisuus) ja orgaaninen lankeavat yhteen ja saavat yhdistämään kaksi etäistä todellisuuden aluetta: hahmottamaan matemaattista orgaanisessa ja orgaanista matemaattisessa. Eri kuvauskielet sulautuvat yhteen, koska käyttämämme luonnollinenkin kieli kytkee yhteen numerot ja luonnon, jotka eivät luonnontieteellisessä katsannossa ehkä olekaan niin kaukana toisistaan. (Edes) yksikään (1) ei selviä yksinään, binaarinen arvo tarvitsee aina ”toisen”.

Tennilän teoksissa maailmaa ja todellisuutta koskevat havainnot ovat teoria- ja kielipitoisia, mutta osittain myös *kielen tekemiä* kieltä koskevia havaintoja. Kirjoittaminen on kielen keskittynyttä havainnointia, ja myös tilan antamista sen toiminnalle. Yleisellä tasolla spoonerismi ja muut kieliohjautuvat ilmaismuodot kuvastavat metonymisesta kieltä järjestelmänä. Näin ainakin silloin kun spoonerismi nähdään ennakoimattomana, epäintentionaalisenä kielellisenä paljastumisena, jota kirjoittaja ei tarkkaavuudestaan ja herkkyydestään

huolimatta voi pakottaa esille. Kieli on kehkeytyvää, mutta ei jäljetöntä eikä järjetöntä.

Yhteenvetoja

Anagrammilla on kiinteä yhteys foneettiseen kirjoitukseen: sen periaate palautuu kirjaimiin, ja niitä on vaikeaa sommitella puheessa tai hiljaa mielessään. Myös spoonerismeja voi sommitella kirjoituksessa, mutta usein ne syntyvät puheen tai ajattelun lipsahdusten tuloksena. Puheeseen tai mieleen ilmaantunut sanayhdistelmä paljastuu niille herkistyneelle mielelle. Molempia kuitenkin yhdistää kielen materiaalisen tason – kirjain-, tavu-, tai äännetason – muutokset tunnistettavan ja toistuvan periaatteen nojalla. Oli kyse arkisesta puheesta tai kirjallisesta toiminnasta, monimuotoisen sanaleikkittelyn taustana toimii joustava ja tilannekohtainen pyrkimys etsiä elävää polysemiaa ja merkitysliukumia. Ehkä runoilijoiden tekemät sovellukset tunnistettavasta sanaleikkittelystä voivat avata lukijalle kokemuksellisen suhteen kielitietoisien tai kokeellisen kirjallisuuden oletettuun vaikeuteen. Sanaleikin tunnistaminen on palkitsevaa sekä kirjoittajasta että lukijasta, mutta tämä ilahduttavuus ei välttämättä palvele humoristisen kevennyksen päämäärää. Esimerkkini osoittavat, että runouden sanaleikit voivat kommentoida yhteiskunnallisia, sosiaalisia, kokemuksellisia ja ekologisia aiheita tavalla, jonka sävyä voi kutsua vakavaksi huolimatta sanaleikin muotoperiaatteen läsnäolosta.

Anagrammin ja spoonerismin tuottamat merkitykset syntyvät olemassa olevan ja uuden kielen välille muodostuvassa suhteessa. Muunnettu teksti, lähdeteksti, on merkittävä osa uutta kokonaisuutta, jossa eri sanat tai merkitykset liukuvat toisiinsa. Onnistuneessa poeettisessa anagrammissa tai spoonerismissa muotoutuu tiiviissä tilassa uusi, simultaaninen merkitysulottuvuus. Periaatetta voi tarkastella kielen materiaalisen muuntamisen lisäksi myös dekodaaamisena tai paljastumisena. Sanaleikit viestivät, että (tietyt) merkitykset ovat (jo) olemassa kielessä, mutta kieleen piiloutuneina, löydettävissä. Yksinkertainen operaatio, pieni kytkentä, tuottaa uuden, esille tulevan ilmaisuuden, joka on latenttina ollut läsnä jo alkumuodossa. Lähdetekstin ja uuden tekstin välille syntyy latautunut suhde, joka haastaa lukijaa pohtimaan kielen olemassaolon tapaa, merkitysvivahteita, ilmaisujen eroja ja samuuksia ja kielen syntymistä kielestä.

Sanaleikeissä on paljon metaforaan verrattavaa, mutta metafora sinällään ei ole riittävä sanaleikin metafora. Toisin kuin metaforassa perusmuodossaan, sanaleikin siirtymät ja yhdistelmät ovat kirjoittajaa edeltävien kielen ja kirjoituksen materiaalisten erojen, samuuksien, yhdistelmien ja liukumien tuotetta. Alussa esitettiin kysymys siitä, mikä lopulta on kirjoittajan asema sanaleikin synnyssä. Sanaleikin poeettinen ydin on lopputuloksen ennakoimattomuus: kirjoittaminen, joka häilyy keksimisen ja löytämisen välillä. Poetiikan kirjoittamisen ja luovuuden kannalta sanaleikkejä määrittää kokemus siitä, että kieli

”itse” tuottaa kirjoittajan ulkopuolella merkityksiä, kun sitä hieman avustetaan. Asetelmaa voi kuvata inhimillisen tekijän ylittävänä ennakoimattomuutena, esiin lehahtavana kielen enkelinä, jossa materiaallinen muutos saa aikaan yllätyksen, paljastumisen tai ilmestymisen. Mutta vaikka sanaleikittelevän runoilijan toiminta ei ole ennalta määrättyä, se ei myöskään ole täysin kielilähtöistä tai satunnaista. Kyse on kielen kuuntelun, tarkkaavaisuuden, havainnoinnin, löytämisen ja valikoinnin prosessista, tavasta olla ”sanojen hahmon, äänteellisen tason tai muiden [kielen] oivallusta synnyttävien ominaisuuksien äärellä” (Blomberg 2008, 171). Kirjoittajalla on aktiivinen rooli kielen kanavoijana, löydösten poimijana, motivoijana ja niiden uudelleenkontekstioijana. Ainoastaan inhimillinen ulottuvuus voi rajata kielen epäinhimillisen ulottuvuuden kiinnostavalla tavalla esiin. Sanaleikin näkökulmasta katsottuna kieli on rajattu mutta epätarkka permutaatioiden järjestelmä, jonka yhteys merkityksiin ja sisältöihin on tuottava, jatkuvasti uusia yhteyksiä hakeva sekä ennalta määräämätön.

Viitteet

- 1** Kotimaista palindromirunoutta ovat Simo Frangénin & Pasi Heikuran (*Retki – dikter*, 1991; *Aito idiotia*, 2002), Frangénin & Milla Paloniemen (*Edestä ja takaapäin – seksipalindromirunoja*, 2020) ja Leevi Lehdon (ks. Lehto 2008, 2017) lisäksi julkaisseet painettuna ainakin Esa Hirvonen (*Takana kapakan akat*, 2002), Sami Liuhto (muiden muassa *ilonirunonurinoli*, 2013), Risto Rekola (muiden muassa *Naaraan*, 2015) ja Pekka Kytömäki (*Aattelu rulettaa*, 2018). Palindromien ja anagrammien ”vakavista” luennoista ks. myös Joensuu 2021 ja Salo 2018.
- 2** Riitta Hännisen mukaan esimerkiksi Hans-Georg Gadamerilla leikki ja peli (saks. *Spiel*) liittyvät olemassaolon perustavaan kielellisyyteen. Leikki ei ole yksiselitteisesti vakavan tai pyhän vastakohta. ”Pyhän implikoiman vakavuuden kyllästävä rituaali ei muodosta Gadamerille leikkiä rajoittavaa antiteesiä, vaan yhden leikin keskeisistä tapauksista”. (Hänninen 2003, 10.) Leikin määrittelystä ja käsiteanalyysistä: mt., 9–22.
- 3** Sanaleikeistä kääntämisen kannalta ks. Delabastita 1997. Sigmund Freudin (1983) esimerkkiviteistä monet ovat sanaleikkejä. Hegeliläisistä, bergsonilaisista ja lacanilaisista näkökulmista komiikkaa tutkiva Alenka Zupančič huomioi myös sanaleikit (2008, 118–121). Guy Cookin (2000) ala on soveltava kielitiede, Joel Sherzerin (2002) näkökulma on sosiokulttuurinen ja antropologinen.
- 4** Ks. esimerkiksi Culler 1988, Attridge 1988 ja kaikki kyseisessä antologiassa olevat artikkelit.
- 5** Esimerkiksi ”Kummisetä” tai ”Kumisetä” rengasliikkeen, ”Neuloosi” käsityömyymälän tai ”Bean Better” kasvisruokatuotteen nimenä viestivät kuluttajaa puhuttelevasta kielitietoisesta itseironiasta (paragrammi-neologismilla, paragrammilla sekä homofonilla).
- 6** Inkongruenssiteorian mukaan humoristinen vaikutus perustuu miellyttäväksi koettuun inkongruenssiin, yllätykseen tai epäjatkuvuuteen (Morreall 1987, 135).
- 7** Lauri Hein *Paperi – lalivit* (2020) tutkii epälineaarista lukemista kirjainkuviolla ja visuaalisilla paragrammeilla kohdistuen

huomiota nimenomaan kirjaimien. Teos-nimi on anagrammi sanasta ”palapelirivit”. Sami Liihdon *Canti di Assisi* (2017) käyttää laajasti palindromia ja sananeliöitä. Lauri Rikalan aforismeissa (2018) on toisinaan, vakavassa sävyssä, spoonerismeja tai muita äänneohjautuvia ilmaisuja. V. S. Luoma-ahon *Safar* (2020) sisältää pitkän runon ”Tekoäly kävelee valtamereen”, jossa puhujana toimiva tekoäly tuottaa – ironisen kyberneettisessä kontekstissa – myös kalseaa sanaleikkelyä.

8 Redfern 1984, 17. *Oxford English Dictionary* Vol VIII: Pun: ”a play on words”; Paronomasia: ”a playing on words which sound alike; a word-play; a pun”.

9 Termi ’sanamuunnos’ on tietysti itsekin spoonerismi. Se havainnollistaa sanamuunnosten yleistä yhteyttä seksi- ja alapääkuvastoon (ks. Lyytikäinen 2015, 157). Harry Mathewsin (Mathews & Brotchie 2005, 229) mukaan myös ranskassa sanamuunnokset (*contre-pèteries; cont-repèts*) ovat ”poikkeuksetta säädyttömiä”. Hosiailuoman (2003, 683) mukaan myös paragrammiin ”sisältyy usein pinnallista tai alatyylisiä huumoria”.

10 ”Vanhemmista retoriikan kuvioista ainakin *antanaclasis, figura etymologica, paragrammi, paranomasia* [sic], *portmanteau* ja uudemmissa spoonerismi voidaan kaikki lukea ’kieleenjuolahduksiksi’ tai nähdä keinoina ryhmitellä sitä” (Blomberg 2008, 171).

11 Esimerkiksi Sami Liihdon palindromiteoksessa *ilonirunonurinali* (2013) symmetrinen muoto ulottuu yksittäisiä runoja

laajemmalle, alun ja lopun sisällysluetteloihin sekä kansiin. Jotkut teoksen runot ilmentävät vakavaa sanaleikkelyä esimerkiksi kuoleman teemalla.

12 Esimerkiksi Hannu Helinin runokieli on usein paragrammaattista: ”monadeilla / ei ole ikkunoita. Eikä nomadeilla” (1979, 10); ”monot ovat kutsutut / haravat valitut” (2007, 25).

13 Bisquitin pakinat vilisevät satiirisia paragrammeja (”Suomi on harhaan asuttu maa”; ”Sosialismi. Voiton marximointia”; ”Jäähyväiset useille”). Eskelisen vihainen esseistiikka hyödyntää paragrammeja (”ghostmodernism”), homofoniaa (”Ain’ ahdistus, ein puhdistus”), sanataskuja (”cyborgiat”) ja neologismeja (”estyneistö”). Esimerkit ovat *Digitaalisesta avaruudesta* (Eskelinen 1997).

14 Saksalainen Unica Zürn (1916–1970) lie-nee ensimmäinen anagrammirunoja tehnyt modernin ajan runoilija, ks. Joensuu 2012, 91–94. Oulipolaisista anagrammirunoutta ovat tehneet Ian Monk, Oskar Pastior ja Michelle Grangaud.

15 Kuten Kristian Blombergin *Puhekuplien* (2009) ja Mikael Bryggerin *Valikoiman asteroideja* (2010) anagrammit sekä Juri Joensuun neljä anagrammirunoa *Vastakaanonissa* (2011, 160–161). Harry Salmenniemen *Texas, sakset* (2010), Olli-Pekka Tennilän *Yksinkeltainen on kaksinkeltaista* (2012) tai Sami Liihdon *Canti di Assisi* sisältävät anagrammeja pienessä määrin.

16 YOK:n luenta lastenkirjallisuuden näkökulmasta ks. Marttinen 2017.

Aineisto

Eskelinen, Markku 1997. *Digitaalinen avaruus*. Helsinki: WSOY.

Hei, Lauri 2020. *Paperi – lalivit*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.

- Helin, Hannu 1979. *Niin paljon heikkoa voimaa*. Espoo: Weilin + Göös.
 —2007. *Godbuy*. Pulvis & Umbra.
- Joensuu, Juri, Marko Niemi & Harry Salmenniemi (toim.) 2011. *Vastakaanon. Suomalainen kokeellinen runous 2000–2010*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
- Karhumaa, Arja 2016. *Epägenesis: Katalogi*. Ama Design.
- Kokko, Karri 2009. *Sillat voitetaan kulkemalla. Anagrammi*. Helsinki: ntamo.
- Kytömäki, Pekka 2018. *Aattelu rulettaa. Palindromirunoja*. Helsinki: Aviator.
- Liuhto, Sami 2013. *ilonirunonurinali*. Turbator.
 —2017. *Canti di Assisi*. Helsinki: ntamo.
- Luoma-aho, V. S. 2020. *Safar*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
- Nanonen. *Pieniä runoja*. Blogi. <http://nanonen.blogspot.com/>. Eri kirjoittajia.
- Rikala, Lauri 2018. *Eläin ei pukeudu tahallaan huonosti*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
- Salo, Timo 2017. *Mutta, ennen muuta. Virityskuva*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
 —2018. Ajatusäänet (tuhon häämatkan ajattelua). Seitsenääninen anagrammietydi. *Nokturno.fi* 4/2018.
 —2021. Tarinasirusten kuuma tasanko. Kineettinen anagrammikokeelma. *Nokturno.fi* 3/2021.
 —*Vapaamatkustaja*. Blogi. vapaamatkustaja.blogspot.fi/.
- Tennilä, Olli-Pekka 2012. *Yksinkeltainen on kaksinkeltaista*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
 —2016. *Ontto harmaa*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.

Kirjallisuus

- Attridge, Derek 1988. Unpacking the Portmanteau, or Who's Afraid of Finnegans Wake? Teoksessa *On Puns: The Foundation of Letters*. Ed. Jonathan Culler. Oxford & New York: Basil Blackwell, 140–155. <https://ecommons.cornell.edu/handle/1813/3659>
- Bénabou, Marcel 2007 (1983). Rule and Constraint. Teoksessa *Oulipo: A Primer of Potential Literature*. Ed. Warren Motte. Champaign & London: Dalkey Archive Press, 40–47.
- Blomberg, Kristian 2008. Kieleenjuolahdus. Kirjoitus kirjoittajan työkaluna. Teoksessa *Luova laji. Näkökulmia kirjoittamisen tutkimukseen*. Toim. Juri Joensuu, Tuomo Lahdelma & Risto Niemi-Pynttari. Jyväskylä: Atena, 167–187.
 —2010. Suo-mi-ni-ma-lis-mi. *Tuli & Savu* 16(1), 52–53.
- Cook, Guy 2000. *Language Play, Language Learning*. Oxford: Oxford University Press.
- Coste, Didier 1989. *Narrative as Communication*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Culler, Jonathan 1988. The Call of the Phoneme. Teoksessa *On Puns: The Foundation of Letters*. Ed. Jonathan Culler. Oxford & New York: Basil Blackwell, 1–16. <https://ecommons.cornell.edu/handle/1813/3659>
- Delabastita, Dirk (ed.) 1997. *Traductio. Essays on punning and translation*. Namur: St Jerome Publishing.
- Freud, Sigmund 1983 (1905). *Vitsi ja sen yhteys piilotajuntaan*. Suom. Mirja Rutanen. Helsinki: Love Kirjat.
- Hosiaisluoma, Yrjö 2003. *Kirjallisuuden sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- Huizinga, Johan 1967. *Leikkivä ihminen. (Homo Ludens, 1944)*. Suom. Sirkka Salomaa. Helsinki: WSOY.
- Hurta, Heikki 2004. Anagrammi, palindromi ja sananmuunnos. *Kielikello* 2/2004, 32–33. <https://www.kielikello.fi/-/anagrammi-palindromi-ja-sanamuunnos>

- Hänninen, Riitta 2003. *Leikki. Ilmiö ja käsite*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 76. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Joensuu, Juri 2012. *Menetelmät, kokeet, koneet. Proseduraalisuus poetiikassa, kirjallisuushistoriassa ja suomalaisessa kokeellisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.
- 2020. Turmelua, pahoinpitelyä, luovaa väärinkäyttöä. Näkökulmia kirjalliseen tuhoon. Teoksessa *Paperinen avaruus. Näkökulmia kirjaesineen ja kirjallisuuden materiaalisuuksiin*. Toim. Kaisa Ahvenjärvi, Juri Joensuu, Anna Helle & Sanna Karkulehto. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 128. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 179–206. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:juu-202010196303>
- 2021. Esimerkityksiä ja loputonta järjestelyä. Ajatuksia palindromista, kielipeleistä ja kirjoituksesta. Teoksessa *Jälleen. Leevi Lehto Reloaded*. Toim. Markku Eskelinen & Jarkko S. Tuusvuori. Helsinki: ntamo, 153–162.
- Katajamäki, Sakari 2016. *Kukunor: Uni ja nonsensekirjallisuuden traditio Lauri Viidan runoelmassa*. Helsinki: ntamo.
- Laakso, Maria 2014. *Nonsensesta parodiaan, ironiasta kielipeleihin. Monitasoinen huumori ja kaksoisyleisön puhuttelu Kari Hotakaisen Lastenkirjassa, Ritvassa ja Satukirjassa*. Tampere: Tampere UP.
- Lehto, Leevi 2008. *Alussa oli kääntäminen. 2000-luvun poetiikkaa*. Turku: Savukeidas.
- 2017. Emmeet, hylättyys ja hännyskyse: esipuheen sijasta. Teoksessa "Suloinen kuulla kuitenkin tuo oisi." Suomenkielisen maailmankirjallisuuden mahdollisuudesta ja vähän muustakin. *Esseitä 2010–2017*. Helsinki: ntamo, 13–57.
- Lyytikäinen, Erkki 2015. Sananmuunnokset – rajatilan taidetta. Teoksessa *Huumorin skaalat. Esitys, tyyli, tarkoitus*. Toim. Seppo Knuuttilla, Pekka Hakamies & Elina Lampela. Kalevalaseuran vuosikirja 94. Helsinki: SKS, 157–165.
- Marttinen, Heta 2017. Melkein kielletty, merkein kierretty. Kokeileva luenta Veera Salmen *Puluboin ja Ponin kirjasta*. *Avain - Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 14(3), 6–21. DOI: 10.30665/av.66378.
- Mathews, Harry & Alastair Brotchie 2005. *Oulipo Compendium: Revised & Updated*. London: Atlas Press; Los Angeles: Make Now Press.
- McCaffery, Steve 2001. *Prior to Meaning: The Protosemantic and Poetics*. Evanston: Northwestern University Press.
- Morreall, John 1987. A New Theory of Laughter. Teoksessa *The Philosophy of Laughter and Humor*. Ed. John Morreall. Albany: State University of New York Press, 128–138.
- Motte, Warren. 2009. Constraint on the Move. *Poetics Today* 30(4), 719–735. DOI: 10.1215/03335372-2009-011.
- Perec, Georges 2007 (1969). History of the Lipogram. Teoksessa *Oulipo: A Primer of Potential Literature*. Ed. Warren Motte. Champaign & London: Dalkey Archive Press, 97–108.
- Redfern, Walter 1984. *Puns*. Oxford & New York: Basil Blackwell.
- Salo, Timo 2018. Kielen enkeli. Teoksessa *Suo, kuokka ja diversiteetti. Omega-nide*. Toim. Markku Eskelinen & Leevi Lehto. Helsinki: ntamo, 295–308.
- Sherzer, Joel 2002. *Speech Play and Verbal Art*. Austin: University of Texas Press. DOI: 10.7560/777682.
- Shoptaw, John 2000. Lyric Cryptography. *Poetics Today* 21(1), 221–262. DOI: 10.1215/03335372-21-1-221.
- Veivo, Harri 2007. Oulipo ja Tel Quel: muoto, politiikka ja potentiaalisuus. Teoksessa *Kirjallisuuden avantgarde ja kokeellisuus*. Toim. Sakari Katajamäki & Harri Veivo. Helsinki: Gaudeamus, 231–253.
- Vilenius, Maijastiina 2011. *Minä sinulle homonyymit näytän! Kielellinen leikkittely Pertti Jarlan Fingerporisarjakuvissa*. Helsinki: Arktinen banaani.
- Zupančič, Alenka 2008. *The Odd One In: On Comedy*. Cambridge & London: The MIT Press.